

Modern Dönemde Kur'ân'ın Türkçeye Çevrilmesi Mâcerâsı *Zeki Mugâmiz'in Türkçe Kur'ân-ı Kerîm Tercemesi*

MUSTAFA ŞENTÜRK

Yrd. Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Giriş

Çeviri, Hilmi Ziya Ülken'e (1901-1974) göre uyanış dönemlerinde en önemli etkindir ve bu dönemlere “yaratıcılık kudretini” veren unsurdur. Zira ona göre Yunan, İslâm, Batı... uygarlıklarının uyanışı hep tercüme ile başlamıştır¹.

Bu çerçevede Batı'da *Rönesans* (15-16. yy.) ile başlayıp *Reform* (15-17. yy.), *Aydınlanma* (17-18. yy.) ve *Sanayi Devrimi* (18-19. yy.) ile karakterize edilen *Modern Dönem*'de özellikle Arapça ve Latince'den yapılan tercümelemlerin çok önemli bir yer tuttuğu muhakkaktır². Genel kabule göre Batı'da reform hareketlerini başlatan kimse, 31 Ekim 1517'de Wittenberg Kalesi Kilisesi'nin kapısına astığı 95 maddelik bildirge ile Martin Luther'dir (1483-1546). Luther, bildirgesinde konumuzla ilgili olarak özetle; kul ile Tanrı arasında hiçbir aracı bulunmaması, kilisenin otorite olmaktan çıkarılıp kutsal kitabın tek otorite haline gelmesi, kutsal kitabı okuma ve yorumlama konusunda kilise tekelinin kırılıp anlama ve

---

¹ Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Ülken Yay., İstanbul, 1997, s. 14 vd.

² Hilmi Ziya Ülken, *age*, ss. 215-223, 285-293; Ahmet Gürkan, *İslam Kültürünün Garbî Medenileştirmesi*, Nur Yay. (Feza Gazetecilik), İstanbul, trs., ss. 217-264.

yorumlama imkânının herkese tanınması... gerektiğini söyler³. Bütün bunların gerçekleşmesi için, ilk adım daha önceden başka dillere çevrilmesi yasak olan⁴ İncil'in ulus dillere çevrilmesidir ki, Luther'in kendisi de 1522'de İncil'i Almanca'ya çevirmiştir⁵.

“Tanrı merkezli” evren anlayışından “insan merkezli” evren anlayışına geçiş süreci olarak; *rasyonalizm*, *pozitivizm*, *hümanizm*, *ulusçuluk*... gibi kavramlar ile özetlenebilecek olan *modernite*, İncil'i okuma ve yorumlama yetkisini tercümeler yoluyla Kilise'nin tekelinden koparmıştır. Salih Akdemir'e göre reform sürecinde İncil'in tercümesi bir rastlantı değil, son derece bilinçli ve önemli bir olaydır⁶.

Batı'da 15-19. yy. arasında yaşanan yukarıda aktardığımız bütün bu süreçlerin yansımaları İslâm Dünyası'nda da görülecek ve Rönesans ile birlikte Batılı düşünürlerin ve din adamlarının gündemini meşgul eden *akıl-vahiy*, *bilim-din*, *devlet-din*... arasındaki ilişkinin neliği Müslüman düşünürlerin de gündemine girecektir⁷. Somut olarak bu dönemde Osmanlı'nın gerilemesinin kurtuluş reçetesi dışarıda aranacak, birbiri ardınca referansını Batı'dan alan *Tanzîmât* (1839), *Islahât* (1856) ve *Meşrûtiyet* (1876) ilan edilecek, ancak gerilemeye kalıcı bir çözüm üretilemeyecektir.

Modern dönemde İslâm dünyasında biri *batılı değerleri benimsemeyi*, diğeri *temel referanslara dönüşü* amaçlayan iki yaklaşım ortaya çıkmıştır. Birincisi *Batıcılık* ikincisi ise *Köktencilik* ya da *İhyâcılık* şeklinde adlandırılmıştır⁸. Gerekçeleri farklı olsa da, ilginç bir şekilde bu iki akımın üzerinde birleştiği nokta, Kur'an'ın kendi dilinden başka dillere çevrilmesi meselesidir. Böylelikle *batıcılara* göre dinin temel referanslarını okuma ve anlama yetkisi din adamlarının elinden alınacak ve toplum üzerindeki hâkimiyetleri kırılarak toplumun sekülerleşmesinin önü açılacak; *ihyâcılara* göre ise çeviri temel referansları anlamının önünü

³ Luther'in 95 tezi ve özellikle konumuz açısından 36, 37, 62 ve 78. maddeler için bkz. Timothy F. Lull (Ed.), *Martin Luther's Basic Theological Writings*, Fortress Press, Minneapolis, 1989, ss. 21-29.

⁴ F. Lyman Mac Callum, *Kitab-ı Mukaddes'in Türkçe tercümesine Dair*, 1942, III/60 (Dücan Cündioğlu, *Anlamın Tarihi*, Kitabevi Yay., İstanbul, trs., s. 185'ten naklen).

⁵ Dücan Cündioğlu, *age*, s. 185.

⁶ Salih Akdemir, *Cumhuriyet Dönemi Kur'an Tercümeleri*, Akid Yay., Ankara, 1989, s. 128.

⁷ Şehmus Demir, *Kur'an'ın Yeniden Yorumlanması*, İnsan Yay., İstanbul, 2002, s. 31.

⁸ Fazlur Rahman, *İslâm*, Selçuk Yay., Ankara, 1993, s. 309 vd.

açacak ve geleneğin yığıp biriktirdiği bid'at ve hurâfe tortuları ayıklanabilecektir. Yani her iki akım da kendileri açısından aydınlanmanın yolunu ana kaynaklara dönmekte bulmuştur. O nedenle bu dönemde Kur'ân belki de başka hiçbir dönemde olmadığı kadar, yoğun bir çeviri faaliyeti ile karşı karşıya kalmıştır⁹.

19. yy.'a gelindiğinde, geri kalmışlığın nedenini de çözümünü de *maârif(sizlik)*de, maârif sorununun çözümünü ise *yazıda* ve *dilde* arayan Osmanlı aydınlarının bu sorunu aşmak için *yazının ıslâhını* tartıştıkları, hatta bunun için dernekler kurdukları görülmüştür¹⁰. Bu doğrultuda bir başka çözüm önerisi de halkın içeriğini ve anlamını öğrenebilmesi için Kur'ân'ın Türkçe'ye çevrilmesi olmuştur. Meşrûtiyet'in ilanından itibaren tartışılmaya başlanan bu konuda, Kur'ân'ın yabancı dillerden yapılan çeviriler¹¹ ile hatalı çevirilerine¹² itirazlar gelse de, 'bütün varlık âleminin tercümesi olan Kur'ân'ın tercümesinin günah olmak bir tarafa farz olduğu'¹³, 'manası anlaşılmayan sözlerin okunmasından bir fâide hâsıl olamayacağı ve manayı doğru anlayabilmek için Kur'ân'ın Türkçe'ye tercüme edilmesinin elzem olduğu ve zaten ecnebi lisanların çoğuna tercüme edilmiş bulunan Kur'ân'ın Türkçe'ye tercüme edilmesinin önünde hiçbir engelin olmadığı'¹⁴ telakki edilmiştir.

Tarihteki ilk Türkçe Kur'ân çevirilerini 4-5/10-11. yy.a kadar götürmek mümkünse de¹⁵, Kur'ân'ın modern dönem Türkçe çevirilerinin tanzimat ile

⁹ Dücane Cündioğlu, "Matbû Türkçe Kur'ân Çevirileri ve Kur'ân Çevirilerinde Yöntem Sorunu", 2. *Kur'ân Sempozyumu*, Bilgi Vakfı Yay., Ankara, 1996, s. 157.

¹⁰ 'Ta'mîm-i Maârif ve Islâh-ı Hurûf Cemiyeti' ve 'Yeni Yazıyı Öğretme Derneği' için bkz. "Âlem-i İslâm'ın Islâh-ı Hurûfa İhtiyacı", *Sebilü'r-Reşâd*, Cilt: 11, Sayı: 271, Cemâziye'l-Evvel 1331, ss. 175.

¹¹ Muhammed Ali Aynî, "Kur'ân-ı Kerîm'i Terceme Meselesi", *Mahfil*, Sayı: 4, Safer 1339, ss. 62-65; Elmalılı M. Hamdi Yazır; *Hak Dini Kur'ân Dili*, Eser Yay., İstanbul, 1971, I/18.

¹² "Kur'ân Tercemelerindeki Hatalar", *Sebilü'r-Reşâd*, Cilt: 24, Sayı: 601, 1340, ss. 35-37.

¹³ Hak Nazar (Müstear isim olsa gerek. Yazarın notu.), "Kur'ân-ı Kerîm Tercemesi", *İslâm Dünyası*, 25 Ramazan 1331, ss. 197-199.

¹⁴ Mîlâslı İsmail Hakkı (1358/1936), "Kur'ân-ı Kerîm Terceme Olunabilir mi?", *Sebilü'r-Reşâd*, Cilt: 15, Sayı: 390, 20 Zilhıcc 1335, ss. 447-449.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Müjgân Cunbur, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türk Dilinde Basılmış Terceme ve Tefsirleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, Ankara, 1961, ss. 123-124; Muhammed Hamîdullah, Macit Yaşaroğlu, *Kur'ân Tarihi*, DİB Yay., Ankara, 1991, s. 83 vd.; Hidayet Aydar, "Türklerde Kur'ân Çalışmaları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1, İstanbul, 1999, ss. 167-168; Mehmet Şeker, "İslâm Tari-

başladığı söylenebilir. *Tanzîmât Dönemi*'nde (1839-1871) *tamolarak yayınlanabilen* Kur'an çevirileri şunlardır:

- ◆ Ayıntâbi Muhammed b. Hamza (1111/1699), *Terceme-i Tefsîr-i Tibyân*, 1841-1842¹⁶.
- ◆ İsmail Ferrûh (1255/1840), *Tefsîr-i Mevâkib*, 1865¹⁷.

Birinci Meşrûtiyet Dönemi'nde (1876-1877) *tam ve yayınlanabilmiş* olan Kur'an çevirileri aşağıda verilmiştir:

- ◆ Gurabzâde Ahmed Sâlih (1099/1688), Zübedül-Âsârî'l-Mevâhib, 1875-1877¹⁸.
- ◆ Muhammed Hayruddîn Haydarâbâdi (ö.?), Kitâbü't-Tefsîri'l-Cemâli ale't-Tenzîli'l-Celâli, 1877¹⁹.

İkinci Meşrûtiyet Dönemi'nde (1908-1920) Kur'an çevirileri daha çok tefsir şeklinde hazırlanmıştır. Bu dönemde Kur'an'ın tamamını içeren tefsir ya da meâller yazılmış olmasına rağmen, bütün olarak hiçbiri yayınlanamamıştır. Çünkü bu dönemde Meşihat Dairesi'nde kurulan Teftiş Heyeti Türkçe Kur'an çevirisini ve yayını yasaklamıştır²⁰. Bu dönemde yapılan ve çok az bir kısmı yayınlanabilen

---

hinde Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye İlk Çevirileri", *Kur'an Meâlleri Sempozyumu* 24-26 Nisan 2003, DİB Yay., Ankara, 2007, ss. 10-21.

¹⁶ Genellikle Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdi'nin (773/1371) *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ının tercümesi olarak bilinen (Dücan Cündioğlu, *age*, s. 167, Abdülhamit Birişik, "Osmanlıca Tefsir Tercümeleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin Mevâib-i Aliyye'si", *İslâmî Araştırmalar*, cilt: 17, sayı: 1, 2004, s. 60), ancak çeşitli tefsirlerden yararlanılarak telif edildiği anlaşılan (Recep Arpa, *Ayıntâbi Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri*, [Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi], Bursa, 2005, ss. 26-28; Orhan İyibilgin, *Ayıntâbi'nin Tercüme-i Tibyan Tefsirinin Muh-teva ve Metod Bakımından Değerlendirilmesi*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi], İstanbul, 2008, s. 43, 146) bu tefsir, tanzîmât döneminde tekrar basılmıştır.

¹⁷ Eser, Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin *Mevâib-i Aliyye*'sinin Türkçe tercümesidir. Bkz. Abdülhamit Birişik, *age*, ss. 63-64.

¹⁸ Eser, Beyzâvi ile Kâşifî'nin tefsirlerinden istifade ile 1095'te yazılmış ve bilâhère 1292-1294/1875-1877 tarihlerinde taş baskı ile yeniden basılmıştır. Bkz. Abdülhamit Birişik, *age*, ss. 58-59.

¹⁹ Eser, Şah Veliyyullah Dihlevî'nin (1176/1762) *Fethu'r-Rahmân* adlı Farsça Kur'an tercümesinin Muhammed Hayruddîn Haydarâbâdi tarafından Türkçe'ye aktarılan ve 1294/1877 yılında basılan bir tercüme çalışmasıdır. Bkz. Muhammed Hamîdullah, Macit Yaşaroğlu, *age*, ss. 147-148; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi-Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Bilmen Yay., İstanbul, 1974, II/724.

²⁰ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yay., İstanbul, 1978, ss. 450-451.

çeviriler de şunlardır:

- ◆ Heyet,*Tafsîlü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*. Yayıncı Süleyman Tevfik el-Hüseynî (Özzorluoğlu)[1357/1939]. Sadece I. cüz'ünü 1908'de bastırabilmiştir.
- ◆ İsmail Ankaravî (1040/1631), *Fâtiha Sûresi*.
- ◆ Esad Erbili (1349/1931), *Fâtiha Sûresi*.
- ◆ Manastırlı Dâvûd Paşa (ö.?), *Fâtiha Sûresi*.
- ◆ Mehmed Hayrî (ö.?), *Yûnus Sûresi*.
- ◆ Bereketzâde İsmâil Hakkı (1336/1918), *Envâru'l-Kur'ân*.
- ◆ Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi (1338/1920), *Safvetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*.
- ◆ Hâdimli Mehmed Vehbî Efendi (1368/1949), *Hulâsâtü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*. Vehbî Efendi bu tefsîri 1915'te tamamlamış ancak yayınlamamıştır.
- ◆ Heyet, *Kur'ân-ı Kerîm Terceme ve Tefsîri*. Yayıncı İbrâhim Hilmî 1914'te çalışmamızın konusu olan çevirinin bu ilk biçiminin birkaç cüz'ünü bastırabilmiş, ancak daha sonra aktaracağımız tepkiler üzerine basımını durdurmuştur.

Cumhûriyet Dönemi'ne (1923-...) gelindiğinde, *ümmetten bir ulus* çıkarmayı amaçlayan uluslaş(tır)ma çalışmalarının neticesinde, günlük dilin yanı sıra ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi çabaları sonuç vermiş ve hızla Türkçe Kur'ân çevirileri yayınlanmaya başlamıştır²¹. Dönem, bir kısım aydınların minarelerde, hutbelerde, ibadetlerde Türkçe'yi aradıkları²² ana dili mabede sokmaya çalıştıkları bir dönemdir. O nedenle kendisine TBMM tarafından bir tefsir yazma görevi verilen Elmalılı Hamdi Yazır (1361/1942) meseleyi tartışacak ve 'Türkçe Kur'ân olmaz' diyecektir²³. Aynı şekilde bir meâl yazması istenen M. Âkif ise meâlini tamamlamış olduğu halde 'ibadetlerde kullanılır endişesiyle', sözleşmeyi feshedecek, bilâhare ölümünden sonra meâlinin imhâ edilmesi talimatını verecektir²⁴.

Bu dönemde Arap harfleriyle basılan ilk Türkçe tefsir ve meâller sırasıyla şunlardır:

- ◆ Mehmed Vehbî Efendi, *Hulâsâtü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, r. 1339-1341/m. 1923-1925.

²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Başak Ocak, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Laikleşme Sürecinde Dinde Ulusal Dil Sorunu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), DEÜ AİİTE, İzmir, 1994. Başak Ocak'ın kaynakçada verdiğimiz diğer eserinden öğrendiğimiz bu tezini inceleme fırsatı bulamadık (Yazarın notu).

²² Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara, 1986, ss. 170-171. Gökalp'in bu özlemini dile getirdiği "Vatan" şiiri, "Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur, ..." şeklindeki bir mısra ile başlar.

²³ Elmalılı M. Hamdi Yazır; *age*, I/15-16.

²⁴ Dücane Cündioğlu, *Bir Kur'ân Şairi: Mehmed Âkif ve Kur'an Meâli*, Birun Yay., İstanbul, 2000, ss.153-182.

- ◆ Cemil Saïd Dikel (1360/1942), *Türkçe Kur'an-ı Kerim* (Kazimiriski'nin Fransızca Çevirisinden), r. 1340/m. 1924, Yayınlayan (Ermeni) Mihran Efendi.
- ◆ Heyet (Şeyh Muhsin Fânî/Kâzım Kadri [1352/1934] vd.), *Nâru'l-Beyân*, r. 1340/m. 1924, Yayınlayan İbrâhîm Hilmî.
- ◆ Heyet, *Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercemesi*, (Tedkik. İzmirli İsmâil Hakkı), h. 1344/m. 1926, Yayınlayan İbrâhîm Hilmî.
- ◆ Heyet, Terceme-i Şerife Türkçe Kur'an-ı Kerim, (Tafsîlü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an'ın bir özeti), h. 1344/m. 1926, Yayınlayan Süleyman Tevfik²⁵.
- ◆ İzmirli İsmâil Hakkı (1365/1946), *Maânî-i Kur'an*, r. 1343/m. 1927, Yayınlayan İbrâhîm Hilmî. Daha sonra Latin harfleri ile de basılmış olan çeviri, *Latin harfleri ile basılan ilk tercüme* olma özelliğini taşımaktadır²⁶.
- ◆ Cumhuriyet Dönemi'nde Latin harfleri ile basılan ilk Kur'an çevirileri ise şunlardır:
  - ◆ Mehmed Şâkir (1377/1958), *İlâveli Şürütü's-Salât ve Tercümeli Namaz Süresi*, 1932.
  - ◆ Mehmed Şâkir, *Tercümeli Namaz Süreleri*, 1932.
  - ◆ İzmirli İsmâil Hakkı, *Kur'an-ı Kerim Tercemesi Şerh ve İzâhı*, Yayınlayan İbrâhîm Hilmî, 1932.
  - ◆ Ömer Rızâ Doğrul (1370/1951), *Tanrı Buyruğu*, 1934.
  - ◆ Elmalı Muhammed Hamdi Yazır (1360/1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, Diyanet İşleri Reisliği Yay., 1935²⁷.

Cumhuriyet dönemi meâllerinin daha çok tefsiri nitelikte (meâl-tefsir) olduğu, henüz bir tarz ve yöneme sahip olmadıkları, ehil kimseler tarafından yapılmadıkları, ulusçuluk ideolojisinin gölgesinde devletin resmî bakış açısına da-

²⁵ Cündioğlu, bu tercümenin ilk üç süresini içeren 112 sayfalık kısmının Maarif Kütüphanesi tarafından 1924'te yayımlandığını ve bu eserin *Nâru'l-Beyân*'dan önce basıldığını, hatta bu tercümenin dönemin ilk çevirisi olduğunu söyler, ancak kaynak belirtmez. Ayrıca Süleyman Tevfik'in 1926-1927 yıllarında yayınladığı diğer 3 tercümeğe yer verir. Bkz. Dücane Cündioğlu, "*Matbû Türkçe Kur'an Çevirileri ve Kur'an Çevirilerinde Yöntem Sorunu*", s. 182. Biz de söz konusu çeviriye ulaşamamış bulunmaktayız (Yazarın notu).

²⁶ Cumhuriyet, 25 Kânûnu Sâni, 1932 (Başak Ocak, *Bir Yayıncının Portresi: Tüccarzâde İbrahim Hilmi Çığırçan*, Müteferrika Yay., İstanbul, 2003, s. 136'dan naklen).

²⁷ Tanzîmât'tan Cumhuriyet'e Kur'an çevirileri ile ilgili bütün bu bilgiler için bkz. Müjgân Cunbur, *age*, ss. 123-126; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, V/1929; Muhammed Hamîdullah, Macit Yaşaroğlu, *age*, ss. 83-203; Dücane Cündioğlu, *age*, ss. 164-192; Hidayet Aydar, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, Kur'an Okulu Yay., İstanbul, 1996, ss. 99-122; Hidayet Aydar, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", ss. 230-235; Mustafa Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II", *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 16, İzmir 2002, ss. 109-148; Mustafa Öztürk, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Meal ve Tefsir'in Serencamı*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2012, ss. 16-27.

yandıkları, bir kısmının ticârî amaçlar için yapıldığı şeklindeki değerlendirmelere²⁸ katılmak mümkün görünmektedir. Bu çevirilerin hedef dil yani Türkçe bakımından da eleştiriyeye tâbi tutulmaları²⁹ ise; ilk örnekler olmaları ve kendilerinin önünde örnekler bulunmaması, yeni bir dil ve zihniyet inşâ edilmeye çalışılan 'geçiş döneminde' yazılmış olmaları... göz önüne alındığında normal karşılanmalıdır. Ayrıca konu edindiğimiz çevirinin müterciminin Hıristiyan olması, Cemil Saîd'in çevirisinin Fransızca'dan yapılmış olması, üstelik de Ermeni bir yayıncı tarafından basılmış olması nedeniyle; 'masûmiyetlerinin' tartışılması doğal karşılanmalıdır.

1. Türkçe Kur'ân-ı Kerîm Tercemesi

Türkçe Kur'ân-ı Kerîm Tercemesi'nin yayıncısı İbrâhîm Hilmî, bu çeviriden önce, söz konusu eserin Bakara Sûresi'nin 83. âyetine kadar olan, Hz. Peygamber'in (sas) doğum günü 12 Rebi'ul-Evvel 1332/1914 tarihinde basılan *Kur'ân-ı Kerîm Terceme ve Tefsiri* adını taşıyan ilk cüz'ünün mukaddimesinde; "İhvân-ı Dînime" başlığı altında, daha önceki *Tibyân* ve *Mevâkib* gibi dili kapalı olan tefsirlerden farklı olarak; Kur'ân'ın meâlini açık ve anlaşılır bir Türkçe ile neşrettiğini belirtir. Yüzbinlerce Türk-Müslümanın Kur'ân'ın meâlinden habersiz olduğunu, halbuki Kur'ân'ın yalnızca bir belâgat kitabı olmadığını ve Arap olmayanların da onun manasını bilmek hakları olduğunu söyler. Bir fikrî ve sosyal dönüşüm arzulayan İbrâhîm Hilmî, bunun için en büyük emelinin Kur'ân'ı tercüme ettirerek yayınlamak olduğunu söyler. Meşrûtiyet'in başlarında *Millet Gazetesi*'nde³⁰ bu konuda bir tartışma başlattığını, bu fikrini daha önce yazdığı *Zavallı Millet* risâlesinde savunduğunu anlatır. Tercümenin bir "heyet-i muktedire" tarafından itina ile ve çok sade bir şekilde yapıldığını belirterek; Kur'ân'ın Türkçe'sini okumanın, Arapça'sını okumaya ve ona saygı göstermeye engel olmayacağını

²⁸ Düccane Cündioğlu, *Anlamın Tarihi*, ss. 267-269.

²⁹ Muhammed Ali Aynî, *agm*, ss. 62-65; "Kur'ân Tercemelerindeki Hatalar", ss. 35-37; İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Kur'ân'ın Ana Dilimize Çevrilmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: II-III, Ankara, 1952, ss. 33-45; Salih Akdemir, *age*, ss. 34-35, 77-117; Halil İbrâhîm Şener, "Cumhuriyet Dönemi Kur'an Meâllerine Günümüz Türkçesi Açısından Bir Yaklaşım", *Kur'an Meâlleri Sempozyumu* 24-26 Nisan 2003, DİB Yay., Ankara, 2007, ss. 348-359.

³⁰ Başak Ocak, İbrâhîm Hilmî'nin çıkardığı Millet Gazetesi'nde Kur'ân'ın Türkçe'ye çevrilmesi ile ilgili makaleleri verir. Bkz. Başak Ocak, *age*, s. 127, 253 numaralı dipnot.

söylemekten geri durmaz³¹.

Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercemesi, İbrâhîm Hilmî'nin (1879-1963) belirttiğine göre bir "heyet-i muktedire" tarafından tercüme edilmiş, İzmirli İsmail Hakkı (1365/1946) tarafından -başından sonuna kadar- tedkik ve tashih edilmiş ve 1926'da basılmıştır. Eserde Kur'an'ın Arapça metnine yer verilmemiş, tercüme yalnızca Türkçe olarak ve fakat Arap harfleriyle yayınlanmıştır. Hilmî Efendinin ifadesine göre, mananın iyi anlaşılması için eklenen bazı kelimelerin üstü çizilmiştir. Az da olsa sayfa altlarında verilen dipnotlarda açıklamalar bulunmaktadır. Biz, çalışmamızın sınırları içerisinde söz konusu çevirinin tarihî serüvenini, yayıncısı ve mütercimi ile ilgili tartışmaları inceleyecek, çevirinin meâl kritiğini ise inşaallah başka bir çalışmaya bırakacağız.

İbrâhîm Hilmî, Kur'an'ın tercümesiyle kişisel olarak yirmi, yayıncı olarak da on beş senedir meşgul olduğunu ve Kur'an'ı *yalnızca Türkçe olarak* basma şerefine kendi yayınevine ait olduğunu söyler ve sonra 1914'te yayınladığı *Kur'an-ı Kerim Terceme ve Tefsiri*'nin ilk cüz'ünün mukaddimesinde, yukarıda özetle aktardığımız "İhvân-ı Dînime" başlıklı yazıyı burada tekrar yayınladık. Devamında "mutaassıp" bir gazetenin aleyhte kampanyasıyla, dîni çıkar aracı olarak kullananların yukarıda değindiğimiz 1914 tarihli tercüme hazmedemediklerini ve zamanın hükümetinin söz konusu çevirinin yayınlanmasını engellediğini belirtir. Cumhûriyet Hükümeti'nin izniyle "hem Kur'an metnini hem de yüksek ve edebî bir lisanla Türkçe'yi ihtivâ eden" *Nûru'l-Beyân*'ı neşrettiğine değinir. Ayrıca İzmirli'nin *Maânî-i Kur'an*'ının yayınlandığından söz eder. "Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercemesi" adıyla basılan eserin halk ve okurlar için olduğunu belirtir. Son olarak "üç mükemmel" tercüme *Nûru'l-Beyân*, *Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercemesi* ve *Maânî-i Kur'an* ile Türklerin Kur'an'ın manalarını ve hedeflerini daha iyi anladıklarını söyler³².

İbrâhîm Hilmî'nin sözünü ettiği ve çevriye karşı kampanya başlatan gazete *Sebilü'r-Reşad*'tır. Gazete, Kur'an'ın çevrilmesi tartışmalarıyla yakından ilgilidir ve konuyu değişik sayılarında tartışır³³. Bu doğrultuda İbrâhîm Hilmî'nin Kur'an'ı tercüme ettirme çabalarını takip eden gazete, okuyucularına onun Kur'an'ı gayr-i müslim bir adama tercüme ettirdiğini duyurur. Şer'îye Vekâleti,

³¹ Heyet, *Kur'an-ı Kerim Terceme ve Tefsiri*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul, h.1332/m.1914, ss. 3-4.

³² Heyet, *Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercemesi*, (Tedkik. İzmirli İsmâil Hakkı), Marifet Matbaası, İstanbul, 1926, ss.3-6.

³³ Milash İsmail Hakkı, *agm*, ss. 447-449.

Sebilü'r-Reşâd'ın uyarılarını dikkate alarak Dâhiliye Vekâleti'ne başvurur ve çevirinin cüz cüz yayınlanan basımı durdurulur³⁴.

Yine *Sebilü'r-Reşâd*'ta yayınlanan bir makale, planlanan bir komployu açığa çıkarmıştır. Yazıya göre söz konusu komplo şudur: Mütercim Zeki Mugâmiz, eser yayınlanacağı zaman Müslüman olduğunu açıklayacak, böylece mühtedi bir Hıristiyan tarafından çevrilen Kur'ân tercümesi dikkat çekecek ve kitaptan elde edilecek kazanç artacaktır³⁵.

Gazetenin bu yazıları Mısır'da da ma'kes bulur ve durumdan Ömer Rıza Doğrul (1371/1952)³⁶ ve *Sebilü'r-Reşâd*'ta çıkan yazılar aracılığıyla haberdâr olan Reşid Rızâ da (1865-1935) tartışmalara katılır. Reşid Rızâ (1354/1935), Kur'ân'ı Türkçe'ye çeviren ilk müterciminin Zekî Mugâmiz adında Sûriye'li bir Hıristiyan olduğunu, bu tercümeyle basılmadan önce rastladığını ve basılmasına engel olduğunu anlatır. Devamında Şeyh Muhsin Fânî'nin (Hüseyn Kâzım Bey) tercümesinin de manaların hakkını veremediğini ve kendisinin onu birçok kez eleştirdiğini söyler. Cemil Saîd'in çevirisini Avrupa dillerinden birinden yaptığını ve kendisinden önce yapılan tercümelerden daha kötü olduğunu belirtir. Sonra *Sebilü'r-Reşâd*'taki yazılardan da hareketle söz konusu tercümelerin tahrif çabaları olduğunu söyler ve hatalarından örnekler verir³⁷.

Osman Ergin, İbrâhîm Hilmî'nin 1914'te, yani I. Dünya Savaşı'nın başladığı yıl yayınladığı bu çeviri ile Osmanlı Devleti'ndeki Arap unsurların ayrılması arasında bir ilişki kurar. Ona göre bu çeviri, Arapların Osmanlı'nın Kur'ân'ı terk edip İslâm'dan uzaklaştığını ileri sürerek ayrılmak için ileri sürdükleri bahanelerden biridir³⁸.

Türkçe Kur'ân-ı Kerîm Tercemesi'ne yöneltilen, aktardığımız eleştiriler sadece o dönem için geçerli değildir. Benzer tartışmaların hâlen güncelliğini koruduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Günümüz Türkiye'sinde Kur'ân meâllerine ve meâllerin okunmasına mesafeli duranlar için, bu durumun 'çağdaş dönemde ilk

³⁴ "Kur'ân-ı Kerîm Tercemesi", *Sebilü'r-Reşâd*, Cilt: 23, Sayı: 596, 1340, ss. 377-378; "Kur'ân-ı Kerîm Tercemesi", *Sebilü'r-Reşâd*, Cilt: 23, Sayı: 597, 1340, ss. 386-389.

³⁵ "Büyük Bir Tecâvüz: Kur'ân'dan Menfaat Te'minine Kalkışan Cür'etkâr Bir Hıristiyan", *Sebilü'r-Reşâd*, Cilt: 21, Sayı: 542-543, 1339, s.181-182.

³⁶ Doğrul'un eleştirileri için bkz. Ömer Rıza Doğrul, *Kur'an Nedir*, DİB Yay., Ankara, 1967, ss. 90-93.

³⁷ Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trs., IX/355-363.

³⁸ Osman Ergin, *age*, V/1927.

Türkçe Kur'ân tercümesinin bir Hıristiyan tarafından yapıldığı, o nedenle meâl okumanın pek de makbûl olmadığı' şeklinde argüman teşkil ettiği gözlemlenmektedir³⁹.

Hayreddin Zirikli'nin (1396/1976) aktardığı bilgilere göre, *Türkçe Kur'ân-ı Kerim Tercemesi*'ni çeviren Zeki Mugâmiz, 1871-1932 yılları arasında yaşamış, Halep'te doğmuş ve eğitim görmüş, ömrünün sonlarında İstanbul'da yaşamış, Arap İlim Topluluğu ve Osmanlı Maarif Bakanlığı, Tercüme ve Te'lif Dâiresi üyesi, hükûmet matbaası redaktörü ve mütercimidir⁴⁰. Zirikli, Mugâmiz'in dîni inancı hakkında bilgi vermemektedir. Bu durumda daha önce aktardığımız bilgiler ile Osmanlı Devleti Tercüme Bürosu'nda Osmanlı vatandaşı Hıristiyan mütercimlerin çalıştıkları bilgisi⁴¹ birleştirildiğinde, onun Hıristiyan olduğuna hükmetmek gerekecektir.

Çevirinin yayıncısı İbrâhîm Hilmî, Osmanlı'nın son, Cumhûriyetin ilk döneminde "mutlakîyet, meşrûtiyet ve cumhûriyet devirlerini yaşamış" ve kurucu ideolojiyi benimsemiş bir yayıncıdır⁴². Kütüphanesi 1896'da "Kitaphane-i İslâm" adıyla kurulmuş, Osmanlı-Yunan Muharebesi sırasında "Kitaphane-i İslâm ve Askerî" adını alıp çok sayıda askerî kitap basmış, 1920'lerde de bilahare "Hilmi Kitaphanesi" adını almış ve kendi ifadesiyle "millî kültüre hizmet etmiştir"⁴³. İbrâhîm Hilmî, Kur'ân'ın çevirisiyle ilgili tartışmaların içinde yalnızca bir yayıncı-

³⁹ <http://kitap.mollacami.com/mezhepler-dosyasi/ilk-kurani-kerim-tercumeleri.html> (26.06. 2012);

<http://kitap.mollacami.com/mezhepler-dosyasi/fikih-kitaplari-ve-mealler.html> (26.06. 2012);

<http://www.milligazete.com.tr/makale/bozuk-mealler-tercumeler-tefsirler-115586.htm> (26.06. 2012); vd.

⁴⁰ Hayruddin ez-Zirikli, *el-A'lâm*, Dâru'l-İmi lil-Melâyîn, Beyrut, 1992, III/48. Zirikli, dipnotta belirttiğimiz kaynakta ülkemizde daha çok "Megâmiz" olarak bilinen mütercim in ismini "Mugâmiz" olarak harekelemektedir. Biz de tercihimizi bu doğrultuda kullandık ve mütercimi tebliğimizde bu şekilde zikrettik (Yazarın notu).

⁴¹ Sezai Balcı, *Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniv. SBE, Ankara, 2006, s. 31.

⁴² Başak Ocak, *age*, ss. 33-44.

⁴³ Servet R. İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul, 1939, ss. 121-122. Ayrıca bkz. Nurettin Albayrak, "Çığıracı, İbrahim Hilmi", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII/299-300; Başak Ocak, *age*, ss. 45-53. Hilmi Kitabhânesi'nin yayınladığı eserlerin listesi için bkz. Başak Ocak, *age*, ss. 229-294.

cı olarak değil aynı zamanda fikirleriyle bulunmuştur. “Felâketlerimizin Esbâbı” alt başlığıyla yayınladığı iki kitabında, bir yazar olarak tartışmalara katılır ve Kur'ân'ın Türkçe'ye çevrilmesi gerekliliğinden söz eder⁴⁴.

İzmirli İsmâil Hakkı,yine İbrâhîm Hilmî aracılığıyla 1927'de yayınladığı *Maânî-i Kur'ân*'ın önsözünde adını, mütercimini ve üzerine yapılan tartışmaları zikretmeden, *Türkçe Kur'ân-ı Kerîm Tercemesi*'nden söz eder. İbrâhîm Hilmî tarafından yayınlanan söz konusu çeviride, -adını vermeden- mütercimin tercümede *Mevâkib* tefsîrini esas aldığı için, kendisinin de bu tefsîrden hareketle tercüme baştan sona tedkik ettiğini belirtir. Daha sonra bu dönemde esen rüzgârların etkisiyle olsa gerek, 'tercüme ile namazın' câiz olup olmadığını tartışır⁴⁵.

Sonuç Yerine

Sebilü'r-Reşâd'ta ifşâ edilen ve çalışmamızda aktardığımız komployu ispat ya da reddedecek verilere sahip değiliz. Eldeki verilere göre, İbrâhîm Hilmî'nin yayınladığı *Türkçe Kur'ân-ı Kerîm Tercemesi*'nin mütercimi Zeki Mugâmiz'in Hıristiyan olduğunu kabul etmek gerekecektir. Bu durumda Osmanlı'ya paralel olarak İslâm Medeniyeti'nin gerilediği bir dönemde,Kur'ân'ın ilk olarak bir Hıristiyan mütercim tarafından tercüme edilmesinin geçmişte tartışılmış olması ve günümüzde tartışılıyor olması normal karşılanmalıdır. 'Mütercim art niyetli midir? Bu çeviride bir tahrîf söz konusu mudur? O durumda çeviriyi tedkik eden İzmirli İsmail Hakkı'nın dikkatinden kaçmış mıdır? Yayıncı İbrâhîm Hilmî'nin niyeti samimî midir, konuya ilgisi ticârî mi, yoksa fikrî midir?...' şeklindeki konular tartışılmıştır ve tartışılmaya devam edecektir. Bu tartışmaları en aza indirebilmek için yapılması gereken şey, çevirinin detaylı bir şekilde incelenip tahrîf ihtimalinin izini sürmektir. Bu ise tebliğimizin sınırlarını aşan bir çalışmayı gerektirmektedir.

Öte yandan *Türkçe Kur'ân-ı Kerîm Tercemesi* etrafındaki tartışmaların teknik ve dînî nitelikte tartışmalar olmadığını, başka bir ifadeyle hata ve yanlışlar ile, varsa tahrîf girişimlerini ortaya çıkarmayı amaçlayan çabalar değil; bunların sosyal ve siyâsî tartışmalar olduğunu söylemeliyiz. Ancak bu ifademizden söz konusu tartışmaların değersiz olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. O nedenle belirttiğimiz gibi çeviri teknik bir incelemeyi gerektirmektedir.

⁴⁴ İbrâhîm Hilmî, *Zavallı Millet: Felâketlerimizin Esbâbı*,Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Dersaadet 1330, s. 10, 1 numaralı dipnot; İbrâhîm Hilmî, *Avrupalılılaşmak: Felâketlerimizin Esbâbı*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Dersaadet 1332, ss. 141-142.

⁴⁵ İzmirli İsmail Hakkı, *Maânî-i Kur'ân*, Milli Matbaa, İstanbul, 1927, I/1-6.

Gerek geçmişteki ve gerekse günümüzdeki tartışmaların, insanların çeviriler yoluyla ilâhî mesajın mana ve hedeflerini öğrenmelerini gereksiz görme çabalarına dayanak yapılmasının doğru bir yaklaşım olmadığını söylemek, izahtan vâreste bir durumdur.

Kaynakça

- Akdemir, Salih; *Cumhuriyet Dönemi Kur'ân Tercümelere*, Akid Yay., Ankara, 1989.
- Albayrak, Nurettin; *“Çığıracan, İbrahim Hilmi”*, DİA, İstanbul, 1993.
- _____, *“Âlem-i İslâm'ın Islâh-ı Hurûfa İhtiyacı”*, Sebülür-Reşâd, Cilt: 11, Sayı: 271, 1331.
- Arpa, Recep; *“Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri”* (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi), Bursa, 2005.
- Aydar, Hidayet, *Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi Meselesi*, Kur'an Okulu Yay., İstanbul, 1996.
- _____, *“Türklerde Kur'an Çalışmaları”*, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı I, İstanbul, 1999.
- Aynî, Muhammed Ali; *“Kur'ân-ı Kerîm'i Terceme Meselesi”*, Sayı: 4, Safer 1339.
- Balcı, Sezai *“Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası”*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Ün. SBE, Ankara, 2006.
- Baltacıoğlu, İsmail Hakkı; *“Kur'an'ın Ana Dilimize Çevrilmesi”*, Ankara Ün. İlahiyat Fak. Der., Sayı: II-III, Ankara, 1952.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yay., İstanbul, 1978.
- _____, *“Büyük Bir Tecâvüz: Kur'ân'dan Menfaat Te'minine Kalkışan Cür'etkâr Bir Hıristiyan”*, Sebülür-Reşâd, Cilt: 21, Sayı: 542-543, 1339.
- Bilmen, Ömer Nasuhi; *Büyük Tefsir Tarihi-Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Bilmen Yay., İstanbul, 1974.
- Birişik, Abdülhamit; *“Osmanlıca Tefsir Tercümelere ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin Mevâvib-i Aliyye'si”*, İslâmî Araştırmalar, cilt: 17, sayı: 1, 2004.
- Cunbur, Müjgân; *“Kur'ân-ı Kerîm'in Türk Dilinde Basılmış Terceme ve Tefsirleri”* Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, Ankara, 1961.
- Cündioğlu, Düccane; *Anlamın Tarihi*, Kitabevi Yay., İstanbul, trs..
- _____, *Bir Kur'ân Şâiri: Mehmed Âkif ve Kur'an Meâli*, Birun Yay., İstanbul, 2000.
- _____, *“Matbû Türkçe Kur'an Çevirileri ve Kur'an Çevirilerinde Yöntem Sorunu”*, 2. Kur'an Sempozyumu, Bilgi Vakfı Yay., Ankara, 1996.
- Demir, Şehmus; *Kur'an'ın Yeniden Yorumlanması*, İnsan Yay., İstanbul, 2002.
- Doğrul, Ömer Rıza; *Kur'an Nedir*, DİB Yay., Ankara, 1967.
- Elmalılı, M. Hamdi Yazır; *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Yay., İstanbul, 1971.
- Ergin, Osman; *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.
- Gökarp, Ziya; *Türkçüğün Esasları*, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara, 1986.
- Gürkan, Ahmet; *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, Nur Yay. (Feza Gazetecilik), İstanbul, trs.

- Hamîdullah, Muhammed; Yaşaroğlu, Macit; *Kur'an Tarihi*, DİB Yay., Ankara, 1991.
- Heyet, *Kur'ân-ı Kerîm Terceme ve Tefsîri*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul, h.1332/m.1914.
- Heyet, *Türkçe Kur'ân-ı Kerîm Tercemesi*, (Tedkik. İzmirli İsmâil Hakkı), Marifet Matbaası, İstanbul, 1926.
- Hilmî, İbrâhîm; *Zavallı Millet: Felâketlerimizin Esbâbı*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Dersaadet 1330.
- _____, *Avrupahlaşmak: Felâketlerimizin Esbâbı*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Dersaadet 1332.
- İskit, Servet R.; *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul.
- İyibilgin, Orhan; Ayntâbî'nin Tercüme-i Tibyan Tefsirinin Muhteva ve Metod Bakımından Değerlendirilmesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2008.
- İzmirli, İsmail Hakkı; *Maânî-i Kur'ân*, Millî Matbaa, İstanbul, 1927.
- _____, "Kur'ân-ı Kerîm Tercemesi", Sebilü'r-Reşâd, Cilt: 23, Sayı: 596, 1340.
- _____, "Kur'ân-ı Kerîm Tercemesi", Sebilü'r-Reşâd, Cilt: 23, Sayı: 597, 1340.
- _____, "Kur'ân Tercemelerindeki Hatalar", Sebilü'r-Reşâd, Cilt: 24, Sayı: 601, 1340.
- _____, Lull, Timothy F. (Ed.); *Martin Luther's Basic Theological Writings*, Fortress Press, Minneapolis, 1989.
- Milashî, İsmail Hakkı, "Kur'ân-ı Kerîm Terceme Olunabilir mi?", Sebilü'r-Reşâd, Cilt: 15, Sayı: 390, 1335.
- Nazar, Hak; (Müstear isim olsa gerek. Yazarın notu.), "Kur'ân-ı Kerîm Tercemesi", İslâm Dünyası, 25 Ramazan 1331.
- Ocak, Başak; Bir Yayıncının Portresi: Tüccarzâde İbrahim Hilmi Çığraçan, Müteferrika Yay., İstanbul, 2003, ss. 33-44.
- _____, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Laikleşme Sürecinde Dinde Ulusal Dil Sorunu", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), DEÜ AİİTE, İzmir, 1994.
- Özel, Mustafa; "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II", DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 16, İzmir 2002.
- Öztürk, Mustafa; Cumhuriyet Türkiye'sinde Meal ve Tefsir'in Serencamı, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2012.
- Rahman, Fazlur; *İslâm*, Selçuk Yay., Ankara, 1993.
- Rızâ, Reşîd; *Tefsîru'l-Menâr*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trs.,
- Şeker, Mehmet; "İslâm Tarihinde Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye İlk Çevirileri", Kur'an Meâlleri Sempozyumu 24-26 Nisan 2003, DİB Yay., Ankara, 2007.
- Şener, Halil İbrahim; "Cumhuriyet Dönemi Kur'an Meâlleri Günümüz Türkçesi Açısından Bir Yaklaşım", Kur'an Meâlleri Sempozyumu 24-26 Nisan 2003, DİB Yay., Ankara, 2007.
- Ülken, Hilmi Ziya; *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Ülken Yay., İstanbul, 1997.
- Zirikli, Hayruddîn; *el-A'lâm*, Dâru'l-İmi lil-Melâyîn, Beyrut, 1992.

<http://www.milligazete.com.tr/makale/bozuk-mealler-tercumeler-tefsirler-115586.htm> (26. 06. 2012).

<http://kitap.mollacami.com/mezhepler-dosyasi/ilk-kurani-kerim-tercumeleri.html> (26.06. 2012).

<http://kitap.mollacami.com/mezhepler-dosyasi/fikih-kitaplari-ve-mealler.html>(26. 06. 2012).